

Universiteit
Leiden
The Netherlands

De verhouding van staat en religie in een veranderende Nederlandse samenleving

Blom, D. van der

Citation

Blom, D. van der. (2016, July 6). *De verhouding van staat en religie in een veranderende Nederlandse samenleving*. s.n., S.l. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/41535>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/41535>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/41535> holds various files of this Leiden University dissertation

Author: Blom, Dirk van der

Title: De verhouding van staat en religie in een veranderende Nederlandse samenleving

Issue Date: 2016-07-06

Een knelpunt voor de huidige godsdienstige pluriformiteit vormt de interpretatie van onze normatieve wetsbepalingen en het waardenpatroon dat is voortgekomen uit de eeuwenlange christelijke humanistische traditie. De vrijheid van godsdienst binnen onze huidige pluriforme samenleving is niet alleen veel meer omvattender dan gerechtvaardigd kan worden op grond van het christelijke waardenpatroon, maar vooral radicaler van karakter. De godsdienstvrijheid heeft een pluriformiteit tot gevolg gehad die veel groter is geworden dan voorheen kon worden voorzien. Objectieve beoordeling van godsdienstige meningsuitingen van de sterk uiteenlopende rivaliserende godsdiensten zijn daardoor zo goed als onmogelijk.

De gestage ontkerkelijking die na 1945 een religieuze verandering van ons land op gang bracht, is wellicht terug te voeren naar het in diskrediet raken van de kerk als geestelijk leidsman gedurende de oorlogsjaren. Het duurde evenwel tot in de jaren 60 dat secularisatie, emancipatie en de erkenning van de mens als zelfstandig individu in de samenleving werd geaccepteerd. Vanaf dan zouden mannen en vrouwen in ons land steeds vaker voor hun religieuze voorkeuren en geaardheid straffeloos kunnen uitkomen. Maar ons land was toen nog wel geheel als christelijk aan te merken. Door de voortschrijdende individualisering en door de intrede van nieuwe godsdiensten en bijbehorende (sub)culturen, zoals de islam, die zeer belangrijk wordt geacht voor de moslim identiteit is gericht maar ook door het richtingloze ietsistische of new age-denken, is ons land sterk van karakter veranderd. Binnen het new age-denken konden mensen hun resterende transcendente denkbeelden als een IKEA-bouwpakket samenstellen tot een religieus denkbeeld. De oude christelijke homogeniteit van Nederland is daardoor sterk verbrokken geraakt.

Voor veel mensen wordt hun godsdienstige identiteit allang niet meer bepaald door de banden die zij onderhouden met één van de gevestigde kerken in hun woonomgeving of door hun familie, maar door de individuele keuze die zij maken, door als eenling of met geestverwanten naar eigen keuze in een groep te verkeren. Dit laatste komt vooral tot uiting bij de (stille) tochten die spontaan worden gehouden na een gebeurtenis die een lokale gemeenschap in emotionele beroering brengt (denk aan de begrafenis van Pim Fortuyn). De deelnemers tonen daarbij hun emotionele binding, hun religio.

Ook secularisering, individualisering, multiculturalisering en pluriformisering hebben ertoe bijgedragen dat eeuwenoude humanistisch-christelijke gedrags- en verwachtingspatronen in enkele decennia drastisch terzijde

zijn geschoven. De oorspronkelijke pluriformiteit binnen het Nederlandse verzuilingsmodel als maatschappelijk ordeningsstelsel is aangevuld met een veel radicalere veelvormigheid, niet alleen op godsdienstig maar ook op levensbeschouwelijk en cultureel terrein. Dat neemt niet weg dat volgens politici van de ChristenUnie 'het Woord' nog altijd voor de moderne multiculturele en multireligieuze samenleving wereld is bestemd. Hoe weinigen daarop ook zitten te wachten, deze achterhaalde kersteninggedachte bleek desondanks weer gerevitaliseerd. 'De kerk moet haar stem verheffen als de overheid het laat afweten in haar roeping, te weten de dienst aan de Heer van kerk en staat'. Het lijkt er daarbij op dat de ChristenUnie en andere sympathisanten van deze gedachte daarbij gemakshalve vergeten dat Europa het enige werelddeel is dat sinds Karel de Grote volledig tot het christendom is bekeerd. Internationale ontwikkelingen, globalisering en de multiculturele samenleving eisen dat we thans veel verder kijken dan het oudvaderlandse godsdienstige gedachtegoed.

Met de huidige godsdienstige en levensbeschouwelijke pluriformiteit is de vrijheid van geweten en meningsuiting en vrijheid van godsdienst nog veel omvattender geworden dan zelfs tijdens de jaren zestig van de twintigste eeuw kon worden voorzien. Deze vrijheden en dan vooral de vrijheid van godsdienst beschermen nu een uitingsspectrum dat loopt van God zelf tot extremistisch atheïsme. Het oer-Nederlandse poldermodel als maatschappelijk en politiek ordeningsstelsel lijkt daarbij niet alleen cultureel en godsdienstig maar vooral politiek op zijn laatste benen te lopen. Hoewel het consensus zoeken, het polderen, dus oer-Nederlands is, moet ervoor gewaakt worden dat met fundamentele vrijheden als de vrijheid van meningsuiting gepolderd wordt. Aantasting daarvan leidt, zoals de media ons dagelijks berichten, ontegenzeggelijk tot een dictatuur van intolerantie. Onze staatsrechtelijke wordingsgeschiedenis mag dan geheel christelijk humanistisch zijn, onze toekomst is dit zeer zeker niet. Het gaat er dan ook niet om wat ons land en haar bewoners ooit zijn geweest, maar wat het in de nabije toekomst zal zijn.

Het is daarom van belang dat zowel politici als ook representanten van de burgers, evenals de burgers en staatskundige instellingen zelf, goed zijn voorbereid op godsdienstige en levensbeschouwelijke maatschappelijke veranderingen die elke dag plaatsvinden. Een allereerste vereiste is dat een ieder zich onbedreigd frank en vrij moet kunnen blijven uiten, waardoor het onomstreden moet zijn dat de grondrechtelijke vrijheid van meningsuiting op alle mogelijke wijzen beschermd moet worden tegen intolerantie. Hoe verwerpelijk uitingen ook kunnen zijn, veel erger is dat een mening niet mag of kan worden gedaan.

Dit alles klinkt misschien somber. Toch is er reden voor enig optimisme. Niet alleen is per 1 maart 2014, zoals eerder gezegd het verbod op godslastering opgeheven waarmee niet alleen de artikelen 147, 147a en 429bis uit het wetboek van strafrecht zijn geschrapt, maar de vrijheid van meningsuiting beter is beschermd.

Verder is op 10 oktober 2014 door het Kamerlid Joram van Klaveren van de Groep Bontes/Van Klaveren een voorstel van wetswijziging van het Wetboek van Strafrecht ingediend. Dit wijzigingsvoorstel heeft als doel een verruiming van de grondrechtelijke vrijheid van meningsuiting en het stelt ook de vraag aan de orde of de artikelen 137c en d Sr in de huidige vorm handhaafbaar zijn. Overigens ben ik van oordeel dat het aanzetten tot geweld strafbaar dient te blijven. Dit omdat in een liberale democratie het zelfreïnigend vermogen ten aanzien van intolerantie krachtig moet worden gestimuleerd maar het aanzetten tot gebruik van geweld een grens passeert die ten stelligste moet worden beschermd.

In de inleiding tot deze dissertatie werd de vraag opgeworpen of de Nederlandse democratische rechtsstaat voldoende is toegerust voor de uitdagingen waarvoor zij (net als andere Europese natiestaten) naar alle waarschijnlijkheid zal worden gesteld de komende jaren (en reeds gesteld *is*). Een van de belangrijkste uitdagingen is daarbij de herleving van een fundamentalistische vorm van religiositeit, zoals deze in terroristische aanslagen tot uitdrukking komt. Hoe om te gaan met de scherpe verschillen tussen de gematigde religiositeit van het overgrote deel van de gelovigen en de orthodoxe, fundamentalistische en soms zelfs gewelddadige vormen van religie-beleving, zoals men die aantreft bij het radicaal islamisme?

Met de moord op de filmmaker en columnist Theo van Gogh op 2 november 2004 werd Nederland ruw wakker geschud. Zou het Nederlandse model nog wel werken? Of, om het meer precies te formuleren, zou de pacificatie van religieuze verschillen, waarmee Nederland ervaring had opgedaan in de eeuwenlange strijd tussen katholieken en protestanten, ook kunnen werken met de radicale islam?

Het is niet onbegrijpelijk dat het schijnbare 'succesmodel' van de verzuiiling (hoofdstuk 7) door sommigen ook onder de nieuwe verhoudingen werd bepleit. Met 'nieuw' wordt dan bedoeld dat de scherpe tegenstellingen tussen katholieken en protestanten tot het verleden lijken te behoren. Zoals we hebben gezien in het eerste deel van dit boek waren die tegenstelling groot. In hoofdstuk 7 van deze dissertatie is beschreven hoe katholieken en protestanten in het verleden nog met elkaar op de vuist gingen. Die tegenstellingen zijn tegenwoordig aanzienlijk afgevlakt, zo niet geheel verdwenen. Dat is niet alleen het gevolg van het feit dat katholieken en protestanten hebben geleerd dat hun eigen levensbeschouwingen in diepste wezen tolerant (zouden moeten) zijn, maar ook (zo niet voornamelijk) dat de secularisatie in het christendom enorm heeft toegeslagen. De secularisatie (hoofdstuk 9) heeft dus gunstig gewerkt voor het versterken van de sociale cohesie in het nationaal verband.

Hier moet ook het nationalisme worden genoemd, zoals dat in hoofdstuk 8 van deze dissertatie beschreven is. Nationalisme heeft vele gezichten. Eén daarvan is de agressieve vorm, zoals deze in de opmaat naar de Tweede Wereldoorlog zo desastreus heeft gewerkt. Anderzijds kan men toch niet helemaal heen om het feit dat elke staat, om te kunnen voortbestaan, een zekere saamhorigheid van het op het staatsterritoir woonachtige volk moet

bewerkstellingen en dat betekent een vorm van 'nationalisme' (zij het een vreedzaam soort) moet koesteren. Sommigen achten het beter niet van 'nationalisme' maar van 'patriottisme' te spreken. Dat is op zichzelf een kwestie van definitie die niet van principiële betekenis is. Wat wel van betekenis is, is de vraag wat dan de centrale uitgangspunten van die nationale cohesie kunnen zijn, waarop het nationalisme als normatief streven zich kan richten. Het uitvoerig onderzoek in het eerste deel van deze studie heeft uitgewezen dat men in de Nederlandse traditie twee grote perioden kan aanwijzen. Dat is allereerst de periode van de Republiek. Als tweede de periode van het koninkrijk. In de periode van de republiek stond de tegenstelling centraal tussen enerzijds de vrijzinnige mentaliteit van Johan de Witt en anderzijds die van het calvinisme (hoofdstuk 3). In deze dissertatie is gepoogd te laten zien dat de republikeinse periode aanknopingspunten biedt voor een seculiere identiteit van de Nederlandse democratische rechtsstaat. Dat betekent dat de wortels van het ideaal van de religieus neutrale staat wel degelijk een plaats hebben in de Nederlandse politieke geschiedenis.

In Deel 2 van deze studie is verder gepoogd duidelijk te maken dat een seculiere identiteit de beste garantie biedt voor het vreedzaam samenleven binnen een pluriforme samenleving. In hoofdstuk 9 wordt de secularisatie als feitelijk sociologisch-historisch proces binnen Nederland beschreven. In hoofdstuk 13 wordt de normatieve variant van het secularisatieproces beschreven, namelijk het secularisme. Secularisme is het ideologisch streven een secularisatie van de staat te bewerkstelligen. Die secularisatie van de staat is overigens geheel in lijn met de normatieve uitgangspunten van de verdragsteksten (hoofdstuk 11) waaraan Nederland zich heeft gecommitteerd.

Wanneer men secularisatie niet alleen opvat als een *feitelijk proces* maar ook als een *norm* voor het staatsverband (en dus het secularisme steunt) dan betekent dat in feite dat de staat politiek gezien niet 'neutraal' is, maar een keuze maakt voor bepaalde waarden. De waarden, zoals die in verdragsteksten en in de grondwet zijn aangeduid (vrijheid, gelijkheid, scheiding van kerk en staat, het primaat van vrijheid van godsdienst, vrijheid van meningsuiting), zijn dan ook niet willekeurig of even goed als andere waarden, maar die waarden worden door de staat beter geacht dan andere waarden (autoriteit, standenmaatschappij, theocratie en de noodzaak van censuur). Het cultuurrelativisme kan men dan niet anders dan verwerpen (hoofdstuk 12). De poging om van Nederland een 'cultuurrelativistisch experiment' (hoofdstuk 12) te maken kan men niet anders dan kritisch bejegenen.

Hoewel het verder ontwikkelen van de seculiere uitgangspunten, zoals we die aantreffen in de Republiek (en ook de Bataafse Republiek) kan helpen bij het bestendigen van de Nederlandse sociale cohesie, bestaat daartegenover ook nog steeds verzet. Het model van de verzuiling vindt immers nog steeds veel aanhang. Het gaat dan niet om een expliciete verdediging van de verzuiling, maar om het impliciete continueren van de mentaliteit die hieraan ten grondslag ligt. Die mentaliteit kenmerkt zich door het niet benoemen van verschillen, het manen tot rust en kalmte wanneer het om het formuleren van uitgangspunten gaat, het afdekken van tegenstellingen.

Veelzeggend was de kabinetsreactie op de moord op Van Gogh, zoals beschreven in een brief van de minister van justitie van 12 oktober 2007 die reeds in paragraaf 13.4 van deze dissertatie besproken werd. 'Naar aanleiding van de moord op de heer Theo van Gogh' werd door de regering geconstateerd dat onderzoek zou moeten plaatsvinden naar de 'elementen en factoren' die de 'radicalisering voeden'.¹ Dat klinkt veelbelovend. Maar dat enthousiasme wordt aanzienlijk getemperd wanneer men verder leest dat bij die elementen en factoren die de radicalisering voeden kennelijk niet primair werd gedacht aan de verbreiding van een religieus-politieke ideologie die een halt toegeroepen zou moeten worden, maar aan de vermeende radicaliteit van het slachtoffer. De regering ging namelijk de Tweede Kamer uitvoerig voorlichten over 'het kwetsen en het opzettelijk krenken van mensen in hun opvattingen of geloof in het publieke debat'.² Met andere woorden niet het 'vermoorden', maar het 'kwetsen' werd het belangrijkste onderwerp van reflectie geacht. Intussen werd fundamentele reflectie op de gevaren die de Nederlandse democratische rechtsstaat bedreigden zoveel mogelijk gemeden als kennelijk op zichzelf ook aanstootgevend.

Deze strategie sluit aan bij een lange traditie in het land waarvan het verzuilingsmodel de organisatorische expressie is (hoofdstuk 7). Zoals we hebben gezien is het voornemen van de toenmalige regering het godslasteringsartikel te revitaliseren gestrand op een kamermeerderheid die het juist wilde afschaffen (zoals gebeurd is in 2014). Op dat punt heeft de pacificatiepolitiek dus schipbreuk geleden. Niettemin is de mentaliteit die deze voorstellen voedt nog springlevend in Nederland en velen verwachten van een pacificatiepolitiek naar de radicale islam ook heilzame consequenties.

De pacificatiepolitiek was oorspronkelijk natuurlijk een politiek uitgangspunt binnen confessionele partijen, maar geleidelijk raakte de gehele samenleving daarvan in de ban. Protestanten en katholieken zouden hun tegenstellingen het beste kunnen overbruggen door daar niet over te spreken was de gedachte. Maar geleidelijk aan werd deze politiek ook binnen de sociaal-democratie overgenomen ten aanzien van de wereldbeschouwing van de nieuwe religieuze migranten. In paragraaf 3 van hoofdstuk 12 (over cultuurrelativisme) is de benadering van minister Margreeth de Boer behandeld. Door het niet zoeken van de confrontatie, het 'tijd gunnen', werd gedacht dat religieuze en etnische minderheden vanzelf het ethos van de democratische rechtsstaat zouden verinnerlijken.

De historische ontwikkeling was anders. De ervaringen met terrorismebestrijding van de laatste twee decennia lijken de stelling te rechtvaardigen dat door radicalen niet in hun wereldbeschouwing tegen te spreken die wereldbeschouwing sterker is geworden en meer aanhangers heeft gekregen. In feite moet nu een 'inhaalbeweging' worden gemaakt.

---

1 Kamerstukken II 2007-08, 31 200 VI, nr. 8, p. 2.

2 Ibid.

Zoals in het slothoofdstuk van deze dissertatie is aangegeven is een van de belangrijkste desiderata van die inhaalbeweging een herbevestiging van de uitgangspunten van de religieus neutrale staat. Die zal echter moeten worden bevochten.

Daarbij is opnieuw de vraag welk politiek vocabulaire en welke intensiteit van de discussie de meest heilzame resultaten kan boeken. Dat hierover zeer verschillende standpunten worden betrokken niet alleen tussen de partijen maar ook *binnen* de partijen, moge duidelijk zijn. Hiervoor werd minister De Boer aangehaald die bepleitte om migranten de 'tijd te gunnen'. Maar voor haar partijgenoot Aboutaleb zijn er duidelijk grenzen. De burgemeester van Rotterdam liet na de moord op de cartoonisten van *Charlie Hebdo* op 7 januari 2015 weten dat: 'In Nederland geen plaats is voor mensen die zich tegen onze vrijheden keren. Voor mensen die het niet zien zitten dat humoristen een krantje maken'.³ Op 25 januari 2015 herhaalde de burgemeester zijn uitspraak in de Rotterdamse Essalam Moskee dat fanatici die zich in Nederland niet thuis voelen, beter kunnen 'oprotten'.⁴

Vooraf het woord 'oprotten' kwam bij sommigen hard aan. Met dit standpunt heeft burgemeester Aboutaleb feitelijk het decennialang dwingend cultuurrelativistische standpunt van zijn eigen en andere progressieve partijen hardhandig ontkracht.

Zoals men kan verwachten, heeft Aboutaleb met dit optreden ook kritiek opgeroepen. Zo is er terecht op gewezen dat de essentie van tolerantie bestaat uit het onverdraaglijke verdragen. Niettemin zegt hij ook dat de grens voor onze tolerantie schuilt in het gebruik van geweld.⁵

Uit deze recente voorbeelden moge blijken dat de discussie over het onderwerp dat in deze dissertatie aan de orde wordt gesteld nog lang niet is afgrond. Wanneer dit boek een bijdrage kan leveren aan dit belangrijke debat, dan heeft het zijn functie vervuld.

---

3 Algemeen Dagblad 9 januari 2015.

4 RTV Rijnmond uitzending 25 januari 2015 en het Algemeen Dagblad van 9 januari 2015 en door Ayaan Hirsi Ali aangehaald in de NPO Nieuwsuur uitzending van 26 maart 2015.

5 Zie Henri Beunders in het AD van 9 januari 2015, De Moslimkrant en Trouw van 26 januari 2015.